

geven, waarbij de authentieke, tijdens de Republiek gevormde volksaard verloochend werd. De beschuldiging luidde: ‘ultramontanisme’, de stroming die de katholieke kerk boven de Nederlandse staat en natie stelde. Perry maakt al in zijn eerste bladzijden onomwonden duidelijk dat hij zich tegen deze visie verzet. Hij noemt dit een karikatuur. Meermalen komt hij op dit zijns inziens moeilijk uitroebbare beeld terug, waarbij hij soms hard uithaalt naar recente publicaties. Perry heeft gelijk, maar toch zit hierin ook een zwakte van dit boek. Zeker niet alle recente publicaties schetsen allereerst zo’n beeld, maar bovendien beheersen dit soort aantijgingen Perry’s boek zo sterk en is zijn behoefte dit eindelijk recht te zetten zo groot, dat er te vaak een verdedigende toon in doorklinkt. Perry had er beter aan gedaan zijn (mijns inziens juiste) visie op de positie van De Stuers — een katholiek onder de liberalen, een liberaal onder de katholieken (149) — als basis voor zijn betoog te gebruiken. Dan waren de contemporaine beschuldigingen aan De Stuers’ adres beter uit de verf gekomen en dan had hij de relatie met vooral Cuypers evenwichtiger kunnen beschrijven. Nu laat hij de visie van anderen te veel zijn verhaal bepalen.

Het is hiernaast jammer dat Perry op een enkel cruciaal moment te weinig analyseert. Zo blijven zowel de belangstelling die De Stuers op zo jeugdige leeftijd voor oude gebouwen ontwikkelde en zeker de uitzonderlijk snelle opmars van De Stuers in de jaren 1873/1875 helaas steken in een beschrijving, alsof het om vanzelfsprekende ontwikkelingen ging. Maar dat waren ze natuurlijk allerm minst, net zoals het uitzonderlijk was dat een ambtenaar zo’n enorme en veelomvattende macht wist te vergaren. Het is bijvoorbeeld jammer dat de rol die minister J. Heemskerk Azn. gespeeld heeft in dit verband onderbelicht blijft.

Hoewel Perry aangeeft bepaalde bronnen niet te hebben kunnen gebruiken, heeft hij gelukkig ruim gebruik gemaakt van persoonlijke brieven die De Stuers ontving en schreef. Hierin ligt een belangrijke meerwaarde, bijvoorbeeld voor de geschiedenis van het Rijksmuseum.

Al met al is het goed dat Perry dit boek heeft geschreven. Het is weliswaar geen perfect boek, het draagt op punten te veel het karakter van een rehabilitatie en is soms wat schetsmatig, maar het is ook in zijn beknoptheid een rijk boek. Het is een welkom boek.

G. van der Ham

H. Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950* (Dissertatie Utrecht 2002; IISG studies + essays XXXIV, ICS dissertation series LXXXVIII; Amsterdam: Aksant, 2002, 260 blz., € 27,70, ISBN 90 5250 036 8).

Iedereen die wel eens met behulp van het bevolkingsregister levenslopen van individuen heeft getracht te reconstrueren, weet wat voor immens karwei dit is. Migratie vormt de voornaamste complicatie. Op het moment dat iemand van bijvoorbeeld Zierikzee naar Nijmegen verhuist, ben je hem of haar kwijt, tenzij je alle migranten letterlijk achterna reist om ze in de plaatselijke bevolkingsregisters weer op te pikken. Maar gelukkig bestaat er sedert enige jaren de HSN, de Historische Steekproef Nederlandse bevolking, waarin 77.000 levenslopen zijn gereconstrueerd. Het gaat hier om een steekproef uit de geboorteregisters tussen 1812-1922. Hilde Bras schreef een zeer degelijk proefschrift, ten dele op basis van de uitkomsten van deze historische steekproef. Zij analyseerde de levenslopen van ruim 700 Zeeuwse vrouwen die tussen 1835 en 1927 op een aantal Zeeuwse eilanden geboren werden. Van deze vrouwen kwamen er ruim 400 uit de HSN, de

levenslopen van de rest heeft de auteur zelf gereconstrueerd. De centrale vraag in dit proefschrift is wat de achtergronden, de invulling en de gevolgen van dienen als fase in de levensloop tussen 1850 en 1950 waren (19), waarbij gebruik wordt gemaakt van verschillende theorieën uit het gezinshistorisch en het sociologisch levensloponderzoek, zowel om verklaringen te vinden voor het kwantitatief empirisch geconstateerd gedrag als voor de evaluatie van kwalitatief bronnenmateriaal.

Na de inleiding volgt een boeiend hoofdstuk waarin egodocumenten, interviews en contemporaine overheidsrapporten worden gebruikt om de belangen van ouders en dochters ten aanzien van allerlei aspecten van het dienstbodenberoep in kaart te brengen. Welke belangen hadden de ouders, c. q. de dochters om *überhaupt* voor een dienstje te kiezen? Bij welke werkgevers kwamen de meisjes terecht? Hoe belangrijk was dat voor de ouders en voor de dochters zelf? Welke afstanden legden ze af tussen hun ouderlijk huis en hun dienst, en welke voor- en nadelen bracht dat met zich mee? Wat was de invloed van het dienstbodenberoep op de partnerkeuze? Terecht merkt de auteur op dat dit kwalitatieve materiaal niet voldoende is om theorieën te toetsen. Het grote voordeel van het kwantitatieve onderzoek is dat de levenslopen van vrouwen die wél dienstbode werden — ruim éénderde deel — vergeleken kunnen worden met de geschiedenissen van de vrouwen die dat niet werden. Dit stevige comparatieve fundament maakt deze studie zeer waardevol. Na het kwalitatieve hoofdstuk volgen vijf hoofdstukken waarin bovenstaande en andere vragen diepgaand kwantitatief worden geanalyseerd, gelardeerd met wat materiaal uit egodocumenten. De correspondentie van dienstbode Pietje Willems met een vriendin is daarbij een goudmijn.

De structuur van elk kwantitatief hoofdstuk is telkens hetzelfde: eerst presentatie van een groot aantal tabellen en een bespreking ervan. In het hoofdstuk migratie gaat het bijvoorbeeld over de afstand en de richting van de arbeidsverplaatsingen naar periode en naar de beroepsgroep van de vader, migratietrajecten naar geboortecohorten, wederom beroepsgroep van de vader en type mobiliteit en dan sla ik er nog heel wat over. Na het kwantitatieve gedeelte sluit elk hoofdstuk af met een paragraaf ‘achtergronden’, waarin getracht wordt de geconstateerde patronen te verklaren, deels met gezond verstand en deels met de informatie uit de contemporaine bronnen.

Anders dan bij de meeste studies besluit dit boek niet alleen met een conclusie — die vooral een samenvatting is, maar ook met ‘discussie’. Met dit laatste wordt het voorafgaande op een hoger theoretisch niveau getild. De auteur kan goed hardmaken dat gezinsstrategieën die ervan uitgaan dat dochters als pionnen worden ingezet om bij te dragen aan het algemene gezinsbelang, te eenzijdig zijn. Dochters hadden zo hun eigen belangen en dat was vaak tijdig trouwen om te voorkomen dat de zorg voor oude ouders een huwelijk zou belemmeren. Een dienstbodenbestaan wat verder van het ouderlijke huis verhoogde die kans. Anderzijds, betoogt Bras, schiet een aanpak die de verklaringen voor de individuele levensloopkeuzen uitsluitend zoekt op het macroniveau, ook tekort. Zeker, op de lange termijn gezien, verloor het dienstbodenbestaan als loopbaanperspectief aan betekenis wegens de toegenomen welvaart en uitbreiding van het onderwijssysteem, maar of een meisje al dan niet dienstbode werd, bij welk soort werkgevers en hoe ver van huis, lag niet alleen aan de sociaal-economische positie of het opleidingsniveau van de vader. Weliswaar werden bijvoorbeeld boerendochters minder vaak dienstbode dan dochters van ongeschoolde landarbeiders, en migreerden dienstboden uit kleinburgerlijke milieus vaker naar steden in Holland dan dienstboden uit eenvoudiger milieus. Zij toont aan dat ook allerlei

variabelen van invloed op deze patronen zijn, zoals het aantal en het geslacht van de kinderen in het gezin, of al dan niet een van de ouders was overleden, of het gezin zelf een migratiegeschiedenis achter de rug had. De uiteindelijke positieverwerving van vrouwen via de arbeids- en huwelijksmarkt werd door dit mesoniveau beïnvloed.

De hoeveelheid bronnenonderzoek, de creativiteit die nodig was om variabelen uit modellen te operationaliseren en de gehanteerde geavanceerde statistische analysemethoden zijn indrukwekkend. Ik heb maar één bezwaar tegen dit boek: het valt te veel in herhalingen. Dat komt vooral door de gekozen structuur, die op zichzelf wel helder is. Door eerst met het kwalitatieve verhaal te beginnen, dan alle vragen nog eens empirisch trachten te beantwoorden met behulp van kwantitatief materiaal, dan per hoofdstuk de achtergronden van de geconstateerde ontwikkelingen aan te geven en dit alles in de conclusie nog eens samen te vatten, is dit welhaast onvermijdelijk. Zo wordt bijvoorbeeld op verschillende plaatsen in het boek (52, 112, 125 en 148) opgemerkt dat dichtbij wonende dochters thuis hun verdiensten afgaven om bij te dragen aan het gezinsbudget. Als je een dienstje verder weg zocht, was die kans wat kleiner en kwamen vrouwen dus voor hun eigen belang op. Natuurlijk, de context van al die passages is telkens anders, maar die herhalingen komen naar mijn smaak wat te vaak voor. Dat neemt niet weg dat deze dissertatie een knappe prestatie is en een stimulans voor verder kwalitatief en kwantitatief levenslooponderzoek.

Boudien de Vries

J. Wagenaar, met medewerking van J. van Benthem, *Johan Wagenaar (1862-1941). Leven en werk van een veelzijdig kunstenaar* (Zutphen: Walburg pers, 2004, 216 blz., € 34,95, ISBN 90 5730 334 5).

Johan Wagenaar, componist, koordirigent, organist en muziekpedagoog, was in de eerste helft van de vorige eeuw een belangrijke figuur in de Nederlandse muziekwereld. In rangorde van bekendheid en gewicht kan hij beschouwd worden als de tweede man, na de grote dirigent Willem Mengelberg. Het grootste deel van Wagenaars muziekcarrière voltrok zich in Utrecht. Nadat hij in 1885 het toonkunstdiploma had behaald aan de Utrechtse muziekschool, werd hij leraar aan diezelfde school en in 1888 organist aan de Domkerk. In 1904 werd hij directeur van de Utrechtse muziekschool en dirigent van het Utrechtse Toonkunstkoor. Daarmee brak voor Utrecht een tijdperk van grote muzikale bloei aan, bepaald door Wagenaar. Meer dan eens trad hij op als dirigent bij de stadsconcerten en met zijn Toonkunstkoor gaf hij verscheidene premières van buitenlandse composities in Nederland. Zijn orgelconcerten in de Dom waren vermaard, vooral om zijn improvisatiekunst.

Wagenaar was bovendien de drijvende kracht van de Muzikale Kring in Utrecht waarvan veel musici en muziekliefhebbers lid waren en waarvoor hij een aantal composities schreef. Dat bezorgde hem landelijke bekendheid. In 1916 verleende de Utrechtse universiteit hem een eredoctoraat wegens zijn verdiensten voor het Nederlandse muziekleven. Van 1919 tot 1937 was hij directeur van het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Daarnaast dirigeerde hij van 1924 tot 1929 het Haagse Toonkunstkoor.

variabelen van invloed op deze patronen zijn, zoals het aantal en het geslacht van de kinderen in het gezin, of al dan niet een van de ouders was overleden, of het gezin zelf een migratiegeschiedenis achter de rug had. De uiteindelijke positieverwerving van vrouwen via de arbeids- en huwelijksmarkt werd door dit mesoniveau beïnvloed.

De hoeveelheid bronnenonderzoek, de creativiteit die nodig was om variabelen uit modellen te operationaliseren en de gehanteerde geavanceerde statistische analysemethoden zijn indrukwekkend. Ik heb maar één bezwaar tegen dit boek: het valt te veel in herhalingen. Dat komt vooral door de gekozen structuur, die op zichzelf wel helder is. Door eerst met het kwalitatieve verhaal te beginnen, dan alle vragen nog eens empirisch trachten te beantwoorden met behulp van kwantitatief materiaal, dan per hoofdstuk de achtergronden van de geconstateerde ontwikkelingen aan te geven en dit alles in de conclusie nog eens samen te vatten, is dit welhaast onvermijdelijk. Zo wordt bijvoorbeeld op verschillende plaatsen in het boek (52, 112, 125 en 148) opgemerkt dat dichtbij wonende dochters thuis hun verdiensten afgaven om bij te dragen aan het gezinsbudget. Als je een dienstje verder weg zocht, was die kans wat kleiner en kwamen vrouwen dus voor hun eigen belang op. Natuurlijk, de context van al die passages is telkens anders, maar die herhalingen komen naar mijn smaak wat te vaak voor. Dat neemt niet weg dat deze dissertatie een knappe prestatie is en een stimulans voor verder kwalitatief en kwantitatief levenslooponderzoek.

Boudien de Vries

J. Wagenaar, met medewerking van J. van Benthem, *Johan Wagenaar (1862-1941). Leven en werk van een veelzijdig kunstenaar* (Zutphen: Walburg pers, 2004, 216 blz., € 34,95, ISBN 90 5730 334 5).

Johan Wagenaar, componist, koordirigent, organist en muziekpedagoog, was in de eerste helft van de vorige eeuw een belangrijke figuur in de Nederlandse muziekwereld. In rangorde van bekendheid en gewicht kan hij beschouwd worden als de tweede man, na de grote dirigent Willem Mengelberg. Het grootste deel van Wagenaars muziekcarrière voltrok zich in Utrecht. Nadat hij in 1885 het toonkunstdiploma had behaald aan de Utrechtse muziekschool, werd hij leraar aan diezelfde school en in 1888 organist aan de Domkerk. In 1904 werd hij directeur van de Utrechtse muziekschool en dirigent van het Utrechtse Toonkunstkoor. Daarmee brak voor Utrecht een tijdperk van grote muzikale bloei aan, bepaald door Wagenaar. Meer dan eens trad hij op als dirigent bij de stadsconcerten en met zijn Toonkunstkoor gaf hij verscheidene premières van buitenlandse composities in Nederland. Zijn orgelconcerten in de Dom waren vermaard, vooral om zijn improvisatiekunst.

Wagenaar was bovendien de drijvende kracht van de Muzikale Kring in Utrecht waarvan veel musici en muziekliefhebbers lid waren en waarvoor hij een aantal composities schreef. Dat bezorgde hem landelijke bekendheid. In 1916 verleende de Utrechtse universiteit hem een eredoctoraat wegens zijn verdiensten voor het Nederlandse muziekleven. Van 1919 tot 1937 was hij directeur van het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Daarnaast dirigeerde hij van 1924 tot 1929 het Haagse Toonkunstkoor.